

Хонандалар ансамбли

БОЛАЛАР МУСИҚА ВА САНЪАТ
МАКТАБЛАРИ УЧУН ЎҚУВ ДАСТУРИ

Муסיқанинг мукамаллиги, сеҳри, забардастлиги ҳамда ифодавийлиги хонанда талкинида тўлақонли ифодаланиши муқаррар. Шу билан бирга инсон овози жамики созларнинг асосидир. Тарихда нимаики яратилган бўлса, кашф этилган бўлса, муסיқий чолғулар намунасида бўлса, унга албатта инсон овози ибрат бўлган. Шу боис инсон овозининг имкониятлари, сиру- синоатлари, турли мезонлари-ю бухисоб жозибалари башариятни ҳайратга солади. Бу асрорларни идроклаш учун кашфиётлар, турли уринишлар, илмий ва оммабоп тадқиқотлар олиб борилган. Бу жараён замонамизда ҳам ўз ўқимида давом этиб, турли йўналишларда изланишлар олиб борилаётганлиги қувонарлидир.

Овоз талқини физиологик, анатомик амалиётлар билан боғлиқдир. Уларни англаш, идроклаш ва тўғри фойдаланиш хонандалик санъатининг бенуқсонлигини таъминлаб беради. Бу ҳақда жаҳон муסיқашунослари, физик ва тиббиёт уламолари бир қатор дарслик ва қўлланмалар яратганлар. Хонандалик овозни ижро учун тўғри қўйиб олиш, анъанага хос тарбиялаш ва унга доимо қувват, малака ва жозоба бахш этиши машқлар билан шуғулланиб боришни тақозо этувчи соҳа эканлигини эътироф этиб ўтиш лозим.

Халқ орасида: “Аллоҳ томонидан хуш сабо, гўзал овоз ато этилган киши ярим подшоҳдир” - деган ҳикмат бор.

Анъанавий касб этишга хонандаликни касб этишга бел боғлаган ҳар қандай овоз соҳибини, устозлар анъанасида ва мумтозлик даражасида тарбияланиши учун энг керакли маълумотларни кўп йиллик ўзининг тажрибаларидан келиб чиқиб алоҳида маслаҳат ва машқлар усулида талқин этади. Ўқитувчиларга ўқитиш услубияти сифатида тавсия этаётган ушбу рисолада хонандаликда муҳим саналган: “овоз танлаш ва тарбиялаш”, “талаффуз мезонлари” нинг асосий моҳиятларини барчага тушунарли тилда баён этиб беради. Назарий маслаҳатларни асосли ва хонандалик унсурлари тақозо этадиган мутахассис нуқтаи назарлари доирасида, амалий машқларни эса, овоз тарбиялашда муҳим саналган усулларни назарга олган ҳолда, ҳамда нуқсонли овозларни тарбиялаш билан боғлиқ қимматли кўрсатмалар ва тавсиялар билан бойитади.

Овозни йўлга қўйиш фани анъанавий хонандалик йўналишининг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда 1-синфдан 5-синфга қадар ўтилади.

Анъанавий хонандаларни қўшиқ айтишга тайёрлаш (овоз машқлари)

Хонандаларни қўшиқ айтишга тайёрлаш жараёнида қилинадиган ишлар ҳам овоз созлаш туркумига киради. Ўқувчини овоз билан ишлаш жараёнида унинг овозига мос машқларни танлай билиш дарс самарадорлигини оширади. Маълумки, ҳар қандай машғулот хонандаларни овозларини қўшиқ айтишга тайёрлаш ва оҳанг эшитиш қобилиятларини кўзда тутувчи машқларни бажаришдан бошланади. Бу машқлар 20-25 дақиқа ёки ундан ортиқ кўп давом этади. Овозни қўшиқ айтишга тайёрлаш машқлари маълум тартибда ўтказилиниб овозни тўғри ҳосил қилишга, тўғри нафас олишга, тежаб ишлатиш ва жарангдорликка эришилади. Машқлар халқ оғзаки ижодининг куйчан намуналари асосида амалга оширилса ўқувчи зерикмайди. Унда ўтилаётган дарсга нисбатан қизиқиш уйғонади. Шубҳасиз, биринчи ўринда бу жараёнда нафас олишга алоҳида эътибор бериш керак. Аста-секин қўшиқ куй талаб этадиган ифодавий воситалар, муסיқий жилолар, машқ ёрдамида мукаммаллаштирилиб борилади. Ўқувчи овози билан бажариладиган машқлар бир бирини кўп такрорламаслиги керак. Ҳатто бир мақсадга йўналтирилган машқлар ҳам усул, куй жиҳатлари билан бўлса бу дарснинг сермазмун бўлишига олиб келади. Машқни бажариш жараёнида ўқувчининг ижро вақтидаги умумий ҳолати, сўзларни тўғри талаффуз этиш, машқни бажариш жараёнида ўқитувчи томонидан қаттиқ назорат қилиб борилади. Натижада, хонандаларнинг овоз имкониятлари мустаҳкамланади.

Қадимда машқлар танбур жўрлигида ўзига хос тарзда олиб борилган. Овозда асосан мақом оҳанглари ва замзамалари машқ сифатида ижро этилган. Устозлар буни овозни юргизиш, томоқни қизитиш каби иборалар билан ифодалашган.

Машқлар давомида унли товушларнинг чўзимини тилни айлантириб, овозни бурунга уриш билан бойитиб борилган.

Ўқувчининг мусиқий онгини миллий оҳанглар билан тўлдириш учун, устозлар таъбири билан айтганда, унинг қулоғини пишириш учун машқларнинг барча бутун ва ярим пардаларда бажарилиши талаб этилади.

Хонандаларнинг қўшиқ айтишга тайёрлашнинг турли услублари мавжуд.

Масалан:

(машқларни бутун гуруҳ билан ёки алоҳида овоз турлари бўйича кичик гуруҳ бўйича ишлаш)

- Маълум унли товушлар бўғинлар ва сўзлар ёрдамида иш олиб бориш.
- Турли товуш йўналишлари (легато, стоккато, маркато, нонлегато) услубида иш олиб бориш.
- Турли динамика (товуш кучи) га хос суръат усулларида иш олиб бориш.
- Айрим халқ куйлари бўлакчаларидан фойдаланиб ишлаш.
- Диапазонларнинг маълум қисмида (маълум регистрида) кенгайтириб иш олиб бориш.

Овозни куйлашга тайёрлаш машқлари оддийдан мураккабга томон олиб бориш тартибида ўтказилади. Мусиқа тинглаш ва ритмини илғаб олиш қобилиятини текшириб кўргандан сўнг синовдан ўтувчининг мусиқа қобилияти текширилади. Ўқитувчи фортепиано жўрлигида ўз овози билан қисқа ва оддий бир куйни ижро этади. Синовдан ўтказилувчи бир марта тинглашдаёқ уни ёддан қайтариб бериши керак. Топширилган оҳангнинг қанчалик овоз билан беришга қараб унинг мусиқали хотираси аниқланади. Машқ пайтида у ёки бу овоз турига хослиги (сопрано, альт, тенор, баритон, бас) тўғрисида тасаввур ҳосил қилишга имконият беради. Овозни аниқлашга унинг жарангдорлик тембр бўёқлари диапозонидан келиб чиқиш керак.

Ўқитувчи шунга аҳамият бериши керакки овозни аниқлаш жараёни ниҳоятда мураккаб бўлиб, бир неча марта эшитиб кўришни талаб қилади. Шунинг учун ҳам дастлабки аниқланган овоз турини тахминий деб қараш керак ва кейинги ҳаққоний машғулотларда ёрқинроқ аниқлаш лозим. Барча натижалар масус журналга ёзиб борилиши лозим. Журнал учун қуйидаги таклиф этилади.

Дастлабки бўлинмада қатнашувчи ҳақида умумий маълумотлар берилади. Ҳар бир бандида мусиқа қобилияти белгиланади (аъло, яхши, ўрта, ёмон, тараққий этмаган ва ҳоказо бўлиши мумкин).

Овоз танлаш ва тарбиялаш

Анъанавий ижрочилигимизнинг гултожи мақомлар ва улар асосида яратилган халқ ашулалари, бастакорлар асарларини ўрта махсус ва олий ўқув даргоҳларида таълим олаётган ёш авлодга ўргатиш, аниқроғи, уларнинг тафаккури онгига сингдириш кундан-кунга долзарб аҳамият касб этиб бормоқда.

Таъкидлаш керакки, куйдан кўра ашулани тушуниш, идрок этиш анча осон кечади. Бунинг сабаби ашулада ҳам бадийий, ҳам мусиқий матн мавжуд.

Узоқ йиллик тажрибаларимиз овози анъанавий хонандаликка мос бўлмаган ёшларни ҳам анъанавий ижро қобиғига шаклланиб бораётган ёшларни овози сингари мумтоз ашулачиликка йўналтириш мумкинлиги кўрсатади. Анъанавий хонандаликка қандай овозларни йўналтириш осон кечади, умуман, бу соҳада таълим олувчи ўқувчи ва талабаларнинг овоз имкониятлари қандай талабларга жавоб бериши керак?

Балоғат ёшидан ўтиб, раста (мутация) даврини муваффақиятли ўтказган овозларни анъанавий хонандаликка тайёрлашда қуйидагиларга эътибор бериш керак.

1. Овознинг садоси
2. Табиий тарзда хонандаликка хос унсурлар: овоз тебраниш, нола, қочирим ва ҳ.к.
3. Хотира, зехн, иқтидор
4. Куйга ва шеърга муносабат
5. Ундаги нутқ

Баъзи ёшларнинг нутқида дефектологик ёки фонетик нуқсонлар учраб туради. Бу нуқсонларни айрим ҳолларда турли машқлар билан тузатиш мумкин. Баъзи ҳолларда бу имконсиздир.

Балоғатга етмаган раста (мутация) давридаги болалар ва қизларда юқорида зикр этилган ҳолатлардан ташқари қуйидагиларга эътиборни қаратиш керак.

1. Бола овозини қай даражада чиниққанлиги. Болалар ва қизларда овоз тез чарчаб хириллаб қолиш ҳолати тез учрайди. Бундай овозларга жуда эҳтиёткорона ёндашиш керак.

2. Овознинг ижро давридаги ҳолати. Баъзи болалар сўзларни талаффуз этишда унли товушларни бурун орқали садоантиради. Болаларнинг кўпчилигида товушни томоғини қисиб чиқариш ҳоллари ҳам мавжуд.

3. Бола овозидаги премар худуд. (Мутация) раста даврида организмдаги анатомик ўзгариш оқибатида овозда сезиларли ўзгаришлар пайдо бўла бошлайди. Баъзи болаларнинг овозлари йўғонлашиб боради, баъзи болаларда эса хасталик пайдо бўлади.

Бундай ҳолатларда ўқувчи овози билан ишлаш жараёнида, унинг овозидаги премар худудга алоҳида эътибор бериш керак. Раста (мутация) даврини ўтаётган болада учтадан бештагача нисбатан тинқ садоланувчи пардалар бўлади. Мана шу пардалар бола овозида **премар** худуд ҳисобланади.

Овозни тарбиялашда қолган пардалардаги тинқлик даражасини ана шу **премар** худудидаги пардаларга яқинлаштиришга интилишимиз керак.

Хонандаликка қабул қилинган бола овозидаги мазкур **премар** худуд овознинг у ёки бу даражасида шаклланишда муҳим аҳамият касб этади. Раста (мутация) даврининг ўзига хос томони шундаки, бу давр қиз болаларда ўғил болаларга нисбатан осон кечади. Раста кўп ҳолларда қизларнинг овозида нисбатан ўзгариш камроқ бўлади. Ҳатто ёшлигидаги овози раста даври ўтказ ҳам деярли ўзгаришсиз қолиш мумкин. Демак, қиз боланинг овози билан раста даврида ишлаш жараёни анча осон. Аммо овозга нисбатан талаб ва масъулият ўғил болага ҳам қиз болага ҳам ҳар қандай ҳолатда бир хил бўлиши шарт деб ўйлаймиз.

Овоз билан ишлаётган ўқитувчи асосан яхши шаклланган, нисбатан тинқ овоз регистрига алоҳида эътибор бериши, овоздаги қолган пардалар тинқлигини ана шу шаклланган пардалар даражасига яқинлаштиришига интилиши мақсадга мувофиқдир.

Нафас-қўшиқ куйлашнинг пойдевори.

Нафаснинг бурун орқали ўпкага олиниши барчага маълум. Инсон бажарадиган машғулоти ва соҳасига кўра турлича тарзда нафас олади. Шу боис, нафас ҳаракати: унинг олиниш ва

чиқарилиши аждодларимиз томонидан ўзига хос тарзда хилма-хил талқин этилган. Хонандаликда ҳам нафас ҳаракатининг ўзига хос турлари мавжуд.

Умуман, нафас ҳаракати ўз табиати ва вазифасига кўра иккига бўлинади: **табиий нафас ҳаракати, нотабиий нафас ҳаракати**. Нафаснинг табиий ҳаракати инсон организмни кислород билан таъминлайди ва соғлом қилади. Юриш туриши, суҳбатлашиши, турли жисмоний ишларни бажариш даврида нафас олиб чиқариш бу **нафаснинг табиий** ҳаракатидир. Нафаснинг нотабиий, яъни сунъий ҳаракати эса маълум бир мақсадга йўналтирилади. Айтайлик, ифодали ўқиш, қўшиқ куйлаш ҳис-ҳаяжонни изҳор этиш ва ҳ.к.лар. Нафас

ҳаракатининг мана шу иккинчи кўриниши шубҳасиз хонандаларга ҳам тегишли. Бўлғуси хонанда нафасни чиройли овоз чиқариш ва куйлашга сарфлаш йўлларини узоқ йиллар давомида ўрганиб, ўзлаштириб бориши лозим. Нафасдан тўғри, унумли фойдаланиш ҳар бир хонандадан алоҳида тажриба ва маҳорат талаб этади. Нафас ҳаракатидан тўғри ва умумий фойдаланиш моҳиятан куйлаш санъати билан тенгдир.

Нафас олиш

Куйлаш - нафас олишдан бошланади. Демак, ўқувчи қўшиқ куйлаш, овозни чиниқтирувчи ва тиниқтирувчи машқлардан олдин нафас олади. Бу жараёнда нафасни тўғри олиш ўта муҳимдир. Ўқитувчи қаттиқ эътибор бериши лозим:

1. Нафасни оҳиста олиш.
2. Нафас олганда елкалар кўтарилмаслиги.
3. Нафасни шиддат билан олмаслик.

4. Нафасни олганда ўқувчи ўзини нимадандир лаззатлангандек ҳис қилиши. Устозлар таъбири билан айтганда хонанда фақат қўшиқни дилдан чиқариши балки, нафасни қалб тубидан олишга ўргатиб бориш керак.

5. Нимадандир енгил сесканганда олинадиган қисқа нафас. Буни устозлар “ярим нафас” ёки “қисқа нафас”, “ калта нафас” ҳам дейишади.

6. Нафасни шундай эркин ва оҳиста олиш керакки, у томоққа қаттиқ урилмасин. Томоқ йўлларида тўхтаб қолиб ёки сиқилиб ортиқча шовқин пайдо қилмасин. Доимий тарзда куч билан нафас олишга ўрганса ўқувчининг томоғи тез-тез куриб қолиши мумкин ва овозга ёмон таъсир қилади.

Нафас олишни шакллантириш ўқувчи овозининг тўғри садоланишида, кейинчалик қўшиқ куйлашда бартараф этилиши қийин бўлган муаммоларнинг пайдо бўлмаслигига олиб келади. Ўқувчининг тўғри нафас олиши овоз шаклланишида иштирок этадиган аъзоларини яхлит тарзда ижрога тайёрлаш демакдир.

Нафас чиқариш

Маълумки, овознинг чўзими, кучи, нафислиги, садоси, олинган нафаснинг равон тежамкорлик билан чиқарилишига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан, куйлашда нафас чиқариш жараёни нафас олиш каби муҳимдир. Наафас чиқариш жараёни нафас олишдан кўра секин ва узоқ давом этади. Чунки, нафас олиш жараёнида ўпкада тўпланган ҳавони тежаб сарфлаш, куйлаётган асар жумлаларининг тугал ва пухталигини таъминлайди. Хонанда учун нафас билан ўпкани тўлдиришдан кўра уни моҳирлик билан тежаб сарфлаш муҳимроқдир. Нафас чиқариш жараёни овозни вужудга келтиради. Нафас олиш ва чиқариш ҳам овозни шакллантириш ва таратиш каби санъаткорона амалга оширилиши лозим. Нафас чиқариш ёрдамида ҳаракатланувчи мушаклар, томоқ ва овоз чиқарувчи бшқа аъзолар билан бевосита боғлиқлиги туфайли ўқувчи билан бажариладиган машқларда доимий тарзда фақат нафас чиқаришнинг ўзи билан шуғулланиш тавсия этилмайди. Нафас чиқариш жараёнига тегишли ҳар қандай машқлар овоз чиқариб бажарилиши шарт. Нафас чиқаришнинг тўғри йўлга қўйилиши овоз тўқималарининг тўғри ҳаракатланишига олиб келади. Куйлаш жараёнида нафас табиийки овоз билан бирга чиқарилади. Куйнинг қисқа жумлаларида чуқур нафас олиш тавсия қилинмайди. Чунки ўқувчини тез толиқтириб кўяди. Куйлаш ёки машқ жараёнида ўқувчига нафас ҳаракатининг турли кўринишларидан унумли фойдаланишни ўргатиб бориш керак.

